

DİLİN FONETİK QURULUŞU VƏ TƏRCÜMƏ MƏSƏLƏLƏRİ

XƏDİCƏ HEYDƏROVA*

İBN MÜHƏNNA LÜĞƏTİ ƏSASINDA XIII ƏSR
AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ SAMİT SİSTEMİNİN TƏYİNİ

XÜLASƏ

Məqalədə İbn Mühənnə lüğətinin İstanbul nüsxəsində XIII əsr Azərbaycan dilində samit fonemlərinin fonetik xüsusiyyətləri araşdırılaraq cədvəl şəklində təqdim edilmişdir. Burada göstərilən 28 samitin İbn Mühənnə lüğətində yazılış şəkli, qədim Azərbaycan türkcəsində olan samit fonemlər və onların tələffüz xüsusiyyətləri, adıçəkilən lüğətdə fonemlərin xarakteristikası təsvir olunmuşdur. Məqalədə həmçinin tərcümə kitablarında transkripsiya məsələlərinə tənqidi nəzər yetirilmiş və cədvəl şəklində təqdim edilmişdir. İbn Mühənnə lüğətində müşahidə olunan səs əvəzləmələri və səs düşümü fonetik hadisələri də tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Açar sözlər: XIII əsr Azərbaycan dili, İbn Mühənnə lüğəti, İstanbul nüsxəsi, samit-fonemlər, samit sistemi.

Azərbaycan dili tarixinin əvəzedilməz məxəz abidələrindən olan XIII əsrə aid “Hilyətül-insan və həlbətül-lisan” lüğətinin müəllifi İbn Mühənnə əsərin türk dili bölməsində dilimizdə işlənən samitləri aşağıdakı şəkildə müəyyənləşdirir:

السيد جمال الدين ابن مهنا [ب، ت، ج، خ، د، ذ، ر، ز، س، ش، ص، غ، ف، ق، ك، ل، م، ن، و، ه، ي
1934: s.72].

Sonra qeyd edir ki, ərəb dilinə xas ع، ظ، ض، ح، ص، ص، ث hərfləri bu sıraya daxil deyildir, yerinə ərəb dilində olmayan və hər birinin altından üç nöqtə qoyulan 5 hərfi əlavə edir: پ (p), چ (ç), ز (z), و (w), ك (g) [السيد جمال الدين ابن مهنا، 1934: s.72-73]. Aşağıdakı cədvəldə İbn Mühənnə lüğəti əsasında XIII əsr Azərbaycan türk samit fonemlərinin bütün fonetik xüsusiyyətlərini əks etdirməyə çalışdıq:

İbn Mühənnə lüğətində samitlər	Qədim Azərbaycan türkcəsində olan samit fonemlər və tələffüz xüsusiyyətləri	İbn Mühənnə lüğətində samit-fonemlərin xarakteristikası
ب	b qoşadodaq, kipləşən, cingiltili	Qədim türk dilinə xas b səsi sözlərin əvvəlində, ortasında, sonunda və şəkilçilərdə işlənir. Söz əvvəlində: bar (بار) “var”, bardı (باردی) “getdi, yeridi”. Söz ortasında: yelbardı (يلباردی)

* AMEA Nəsimi ad. Dilçilik İnstitutu, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, heyderova73@mail.ru

پ	p <i>qoşadodaq, kipləşən, kar</i>	İbn Mühənnanın təsvirinə görə, p səsi qalınlaşmış, iki dodağın arasında, dodaqlar azca qabararaq tələffüz olunur (السید جمال الدین ابن مهنا, 1934: 73). Lüğətdə söz əvvəlində çox nadir təsadüf edilir: pəmbuqçi (پمبوچی). Melioranski bu sözün etimologiyasını farsca <i>pəmbə</i> ilə əlaqələndirir (Вах: Мелиоранский, 1900: XXXV). Qədim türk dilində və İbn Mühənnanın lüğətində söz ortasında və sonunda geniş istifadə olunur, məs., <i>qopuz</i> (قپوز), <i>ipsi suci</i> (ایسی سوجی) “hamamçı” və s.
ت	t <i>dil-diş, kipləşən, kar</i>	t (ت) və d (د) hərfləri lüğət boyu eyni sözlərdə bir-birini əvəz edir. D > t və t > d hadisələri türk dialektlərində geniş yayılmış fonetik əvəzləmələrdir. Məs., <i>təmir</i> (تیر) “dəmir”, <i>təmgə</i> (تمغا) “damğa”, <i>ton</i> (تون) “don”. Lüğətdə başqa sözlərə də rast gəlmək mümkündür: <i>tilkü</i> (تلكو) “tülkü”, <i>təgri</i> (تگری) “qədər” qoşma, <i>təginca</i> (تگنجا) “qədər” qoşma.
چ	c <i>dil-diş, kipləşən, cingiltili</i>	Qədim köktürkcədə c səsi olmamışdır. Bu fonemin əmələ gəlməsi sonrakı dövrlərdə baş vermişdir. Söz əvvəlində c samiti yalnız alınma sözlərdə təsadüf edilir, söz ortasında və sonunda isə ç > c dəyişimi ilə əlaqədar meydana çıxmışdır. İbn Mühənnanın lüğətində c > ş keçidi müşahidə olunur. O, lüğətin müqəddiməsində c səsinin ş səsinə yaxın tələffüz edildiyini qeyd edir (السید جمال الدین ابن مهنا, 1934: 73).
چ	ç <i>dil-diş, kipləşən, kar</i>	Qədim türk dilinə xas ç səsi sözlərin əvvəlində, ortasında, sonunda və şəkilçilərdə istifadə olunur.
خ	x <i>dilarxası, novlu, kar</i>	Söz əvvəlində: İbn Mühənnanın lüğətində x ilə başlayan sözlər əcnəbi (daha çox fars) mənşəlidir. Söz əvvəlində çox nadir hallarda, yalnız qeyri-türk mənşəli sözlərin əvvəlində təsadüf edilir, məs., <i>xeyirsiz</i> (خیرسیز). Bu fonem türk mənşəli sözlərin ortasında və sonunda işlənir. Məsələn, <i>axsağ</i> (أخساغ), <i>arxa</i> (أرخا), <i>ox</i> (اوق), <i>ax!</i> (أخ). Melioranski qeyd edir ki, digər türk dialektlərində söz ortasında olan q Azərbaycan türkcəsində geniş şəkildə x-yə çevrilmişdir (Мелиоранский, 1900: XXXVIII). Müasir dilimizdə də bu tendensiyanın davamı olaraq çoxhecalı sözlərin sonunda yazılan q samiti ədəbi tələffüz normalarına uyğun olaraq x kimi tələffüz olunur.
د	d <i>dil-diş, kipləşən, cingiltili</i>	Söz əvvəlində d samitinin işlənməsi t > d əvəzlənməsi nəticəsində meydana çıxmışdır. Söz ortasında və sonunda işlənməsi isə əsl türk sözlərində müşahidə olunur: <i>od</i> (اود), <i>dörd</i> (دورد). İbn Mühənnanın d hərfi ilə başlanan sözlərin “bizim ölkənin türkləri”nə aid olduğunu qeyd edir: <i>daratı</i> (داراتی), <i>dırnaq</i> (درناق) və s.

ذ	<i>z (z və d samitlərinin mövqeyində paltək z) dışarası, sürtünən, cingiltili.</i>	M.Kaşğariyə görə, oğuz və qıpçaqlar dışarası <i>z</i> (ذ) fonemini heç vaxt işlətməmişlər. Çigil və türklər (uyğurlar – X.Heydərova) üçün səciyyəvi olan bu səs oğuzların dilində <i>y</i> -ya, qıpçaqların dilində isə <i>z</i> -ya çevrilir (Mahmud Kaşğari, 2006: 106). İbn Mühənnə isə türküstanlıların dilində olan <i>z</i> hərfinə qarşılıq “bizim ölkə türkləri”nin dilində <i>t</i> və <i>y</i> olduğunu göstərir: <i>aзақ</i> (اذاق) – <i>ayaq</i> (اياق), <i>əyzi</i> (ايذى) – <i>əyti</i> (ايتى). Ə.Dəmirçizadə “Dədə Qorqud dastanı”nda bu hərfin yalnız alınma sözlərdə işləndiyini göstərir (Dəmirçizadə, 1999: 35). Elbrus Əzizov müasir Azərbaycan dilinin Qazax, Gədəbəy, Çənberək şivələrinin bəzi sözlərində söz ortasında və sonunda ədəbi dildəki <i>z</i> və <i>d</i> samitləri mövqeyində dilarası cingiltili <i>z</i> səsinin işləndiyini göstərir: <i>əzəli</i> < <i>əzəli</i> , <i>əzildi</i> < <i>əzildi</i> , <i>az</i> < <i>az</i> , <i>öz</i> < <i>öz</i> (Qaz.), <i>qəzəm</i> < <i>qədim</i> (Qaz., Çən.), <i>gezir</i> < <i>gedir</i> (Çən.), <i>zəzə</i> < <i>dədə</i> (Gəd.) (Əzizov, 2016: 270).
ر	<i>r dil-dış, novlu, sonor</i>	<i>R</i> samiti nisbətən az işlənən sonorlardandır. İbn Mühənnə lüğətində <i>r</i> hərfi ilə başlayan heç bir türk mənşəli söz yoxdur. Burada <i>r</i> ilə başlayan alınma sözlərdən yalnız ərəb mənşəli <i>razı</i> (راضى) sözü var. Türkmənşəli sözlərin ortasında (<i>dümruk</i> (دومرک) “baraban”, <i>diriklik</i> (ديريك ليك) “dirilik”, <i>barlu</i> (بارلو)) və sonunda gəlir (<i>bar</i> (بار) “var”, <i>bir</i> (بير) say).
ز	<i>z dil-dış, novlu, cingiltili</i>	Bu səs alınma sözlərin əvvəlində, ortasında və sonunda rahatlıqla gələ bildiyi halda, türk mənşəli sözlərin yalnız ortasında və sonunda rastlanır: <i>azdı</i> (آزدى), <i>biz</i> (بیز). İbn Mühənnə lüğətində kökü <i>z</i> ilə başlayan fars mənşəli sözlər vardır: <i>zindan</i> , <i>zindancı</i> , <i>zindanla!</i> , <i>ziyan</i> .
ز	<i>j dil-dış, novlu, cingiltili</i>	<i>j</i> səsi üçün <i>zeyn</i> (زى) hərfinin altına üç nöqtə qoyur: ز. Bu hərfin fonetik izahını verən İbn Mühənnə cim və şin hərflərinin məxrəcində səslənən hərflər kimi tərifini verir.
س	<i>s dil-dış novlu, kar</i>	İncə saitlərlə işlənir (qədim köktürk dilində iki cür – qalın saitlərlə və incə saitlərlə işlənən <i>s</i> hərfləri olmuşdur). İbn Mühənnə lüğətində rahatlıqla söz əvvəlində, ortasında və sonunda işlənir: <i>sözlədi</i> (سوزلدى) “danışdı”.
ش	<i>ş dil-dış novlu, kar</i>	Söz əvvəlində yalnız alınma sözlərdə istifadə olunur. Dilimizdə isə söz ortasında və sonunda geniş şəkildə işlənir.
ص	<i>s</i>	Qalın saitlərlə işlənir, amma mütləq deyil. Eyni sözün bəzən <i>s</i> ilə, bəzən <i>ص</i> ilə yazılması, Melioranskinin yazdığı kimi, buradakı <i>s</i> ilə <i>ص</i> -in məxrəcə fərqli olduqlarını düşünmək üçün heç bir əsas olmadığını göstərir (Мелиоранский, 1900: XXXVII).
ط	<i>qalın t (d) dilönü, dışarxası, kipləşən, kar</i>	<i>t</i> > <i>d</i> əvəzləmələrində (məs., <i>dağ</i> > <i>tağ</i>), qalın saitlərlə müşahidə olunur. Məs., <i>taşlaşdı</i> (طشلاشدى), <i>toldurdi</i> (طولردى) və <i>s</i> .
غ	<i>ğ dilarxası, novlu, cingiltili</i>	Yalnız alınma sözlərdə başda gələ bilən <i>ğ</i> samiti türkmənşəli sözlərin ortasında və sonunda işlənir. Söz sonunda: <i>ağ/laq</i> (أغ, آق), <i>bağ</i> (باغ), <i>ayağ</i> (آياغ). Amma İbn Mühənnə lüğətində <i>qılmaq</i> köməkçi feilinin <i>ğılmaq</i> fonetik variantı da yazılmışdır (السيد جمال الدين ابن مهنا, 1934: 80).

ف	f <i>diş-dodaq, novlu, kar</i>	Qədim köktürk dilində izlənməyən bu səs alınma sözlərdə müşahidə olunur. Söz əvvəlində, ortasında və sonunda, əsl türk sözlərində b/p > f, v > f əvəzlənmələrində istifadə olunur. F samiti şəkilçilərin fonetik tərkibində işlənilmir.
ق (qaf)	q <i>dilarxası, kipləşən, cingiltili</i>	Bu səs, əsasən, qalın saitlərlə işlənir. Sözü əvvəlində, ortasında və sonunda müşahidə olunur. Qədim əlyazmaların tərcüməçiləri bu hərfin transliterasiya və transkripsiyasını ziddiyyətli şəkildə təqdim edirlər. Bəsim Atalay və Ramiz Əskər (ق) hərfinin kar k səsini ifadə etdiyini göstərirlər. Dəmirçizadə belə hesab edir ki, ərəb əlifbası ilə yazılan mənbələrdə (ق) hərfi həm cingiltili “q”, həm də bu səsə qarşılıq olan “k” səslərini bildirən iki mənalı bir əlamət kimi işlənilmişdir. Xüsusən sözlərin sonunda yazılan (ق) hərfi “q” deyil, məhz “k” kimi tələffüz olunmuşdur.” (Dəmirçizadə, 1999: 36) Nəzərə alsaq ki, “Dədə Qorqud” dastanı təmiz oğuz xüsusiyyətləri ilə səciyyəvidir, bu fikirlə razılaşmaq olar. Amma T.Hacıyev dilimizin söz sonunda cingiltiləşmə xüsusiyyətini nəzərə alaraq (ق) hərfinin cingiltili q kimi yazılmalı olduğunu göstərmişdir (Hacıyev, 2012: 116). Əhməd Cəfəroğlu da cingiltili q samitini Məmlük qırpaqlarının dilində söz əvvəlinə, ortasına və sonuna tətbiq etmişdir, məs., <i>oğlaq, yoq, taraq, tarlıq, taqtı, balçıq, qaçtı, qaçan, qalın, qalqı</i> və s. (Cəfəroğlu, 1931). Nəsiminin yaradıcılığını izlədikdə (ق) hərfinin ardından cingiltili samitlə başlayan şəkilçinin gəldiyini görmək olur, məs., <i>yoqdur</i> (وق در) (Qəhrəmanov, 1973: 224), <i>həqdir</i> (حق در) (Qəhrəmanov, 1973: 254), <i>həqdən</i> (حق دن) (Qəhrəmanov, 1973: 328) və s. Demək ki, oğuz-qırpaq əsaslı Azərbaycan türkcəsindəki (ق) hərfi qədim və orta əsrlərdə cingiltili q səsini ifadə etmişdir.
ک kəf (کسدى kəsdi)	k <i>dilortası, sərt damaq, küylü, kipləşən, kar</i>	İncə saitlərlə işlənən k səsi Azərbaycan türkcəsində ahəng qanununu sabitləşdirən samitlərdəndir. Yalnız alınma sözlərdə qalın saitlərlə yanaşı gələ bilər. Türkmənşəli sözlərin əvvəlində, ortasında və sonunda qədimdən bəri geniş şəkildə işlənir. Məsələn, <i>kəskin</i> (کاسکين), <i>kəbək</i> (کَبَک) “göbək”, <i>kəpənək</i> (کپنک) “yapıncı” və s.
گ yumş aq gaf	g <i>dilortası, kipləşən, cingiltili</i>	Köktürk dilində “gu/gü” sual ədatı xaric, söz əvvəlində istifadə olunmayan, qədim uyğur türkcəsində yalnız alınma sözlərin əvvəlində işlənən g səsi Azərbaycan türkcəsində k > g əvəzləməsi ilə əlaqədar olaraq söz əvvəlində işlənmişdir. G samiti söz başında nisbətən çox istifadə olunur: <i>gün</i> (گن), <i>gətur!</i> (گتور), <i>görlük</i> (گورلوك), <i>gecalik</i> (گچالیک), <i>gişi</i> (گیشی) “kişi”, <i>gəŋ</i> (گنڭ) “gen” və s. Söz ortasında və sonunda: <i>siliglig</i> (سيليگ ليگ) “təmizlik”, <i>diriglig</i> (ديرگ ليگ) “dirilik”; <i>təgri</i> (تگرى) “qədər, dəki” qoşma, <i>təginçə</i> (تگنچا) “qədər” qoşma, <i>ög</i> (اوگ) “şüur”, <i>ögəy</i> (اوگای). Gördüyümüz kimi, g samiti qədim dilimizdə söz ortasında və sonunda sərbəst şəkildə işlənmişdir. Halbuki müasir Azərbaycan dilində g samiti həmin məqamlarda yalnız alınma sözlərdə müşahidə olunur (Müasir Azərbaycan dili, 2007: 69). İbn Mühənnə yerli türkcədə g səsinin zəif deyildiyini qeyd edir.
ل	l (л) <i>dil-diş, novlu, sonor</i>	Alınma sözlərin hər söftü halında istifadə oluna bilən l sonor samiti türkmənşəli sözlərin ortasında və sonunda işlənir. Lakin İbn Mühənnə lüğətində türk mənşəli <i>laçın</i> (لاچين) və <i>lengəc</i> (لنگج) “xərçəng” leksik vahidlərində söz əvvəlində görmək mümkündür.

		Maraqlı burasıdır ki, lüğətdə sonuncu sözün <i>yengəc</i> (بىنجەج) variantına da rast gəlinir.
م	m <i>dodaq,</i> <i>kipləşən,</i> <i>sonor</i>	Türkmənşəli sözlərin başında b > m dəyişməsi nəticəsində <i>bən</i> > <i>mən</i> , <i>bin</i> > <i>miş</i> , <i>binmek</i> > <i>minmək</i> , <i>boncuk</i> > <i>muncuq</i> və s. şəkildə işlənir. Bu fonem türkmənşəli sözlərin ortasında və sonunda da gəlir.
ن	n <i>dil-diş,</i> <i>kipləşən,</i> <i>sonor</i>	<i>n</i> fonemi türkmənşəli sözlərdən yalnız “nə” sual əvəzliyinin müxtəlif şəkillərinin əvvəlində gələ bildiyi hallarda, sözlərin ortasında və sonunda geniş işlənir.
نگ	ŋ (nq, nğ, ng) <i>sağır nun və ya velyar nun. dilarxası, sonor, kipləşən.</i>	İbn Mühənnə lüğətində <i>ng</i> (نگ) qovuşuğu öz əksini tapmışdır. Avropa nüsxələrində bəzən sadəcə ç hərfi sağır nunu bildirir. Bu səs söz əvvəlində gəlməyib yalnız ortasında və sonunda işlənir. Məs., təniz (تنيز) “dəniz”, sinir (سينير), gəŋ (گنڭ) “gen”, yenilə! (يَن لَ).
ه	h <i>novlu, küylü, qirtlaqdibi</i>	Türk dilinə xas olmayan h samiti müasir Azərbaycan dilində də az işlənən səslərdəndir. İbn Mühənnənin lüğətində yalnız bir sözdə – ərəb mənşəli <i>həlak</i> sözünə <i>-lə</i> feil düzəldən şəkilçinin qoşulması yolu ilə əmələ gəlmiş <i>həlakla</i> (هلاكل) leksik vahidində təsadüf edilir.
و	v <i>novlu, dodaq-diş, cingiltili</i>	Köktürk və qədim uyğur türklərinin dilində olmayan /v/ fonemi ərəb əlifbası istifadə olunduğu dövrlərdə alınma sözlərlə dilə daxil olmuşdur. Oğuzlarda b > v əvəzlənməsi (bar > var, bar- > var-, ber- > ver- və s.) sözlərdə istifadə olunmuş və qədim oğuz dilində tamamilə mənimsənilmişdir. V fonemi sözlərin əvvəlində (ur- > vur-, oltur- > voltur- və s.), ortasında və sonunda “-b-/-b > -w-/-w > -v-/-v” dəyişməsi ilə (ab > aw > av, eb > ew > ev (öy), sab > saw > sav, tabar > tavar > tavar (davar), təbə > təwə > təvə (dəvə) və s.) istifadə olunmuşdur (Yılmaz, 2017: 70). İbn Mühənnə lüğətində v samitinə çox təsadüf edilir. Məs., var (وار), vur! (ور), vuruş (وروش), səv! (سو), yavuz (ياوز) “haqsızlıq edən”, yavuş (ياوش) “yaxın adam” və s.
و	w <i>dodaq, novlu, cingiltili</i>	İbn Mühənnə w səsi üçün fə (ف) hərfinin altına üç nöqtə qoyur, bəzən isə Mahmud Kaşğarının lüğətində olduğu kimi nöqtələri üstədən (ف) tətbiq edir. Bu samit türk sözlərinin başında gəlməyib, söz ortasında və sonunda v > w əvəzlənməsi ilə özünü göstərir. Bunu müşahidə edən İbn Mühənnə aşağıdakı sözləri misal gətirir: av < آپ < أو “ov”, sevinc < سوينج < سونج çav < چاپ < چار “səs”. Ümumiyyətlə, lüğət daxilində ف hərfi ilə yazılmış sözlərə çox az rast gəlinir. “Qoşadodaq w səsi Azərbaycan dilinin Zaqatala şivəsində və Kərkük türkmənlərinin dilində saxlanır: <i>war, watan, ew, towuğ, sowuğ</i> (Zaq.) (Hüseynov, 1960: 11-20), <i>qawırma, dawşan, watan, qa-win, babawiz, ikiwiz</i> (Kərkük) (Пашаев, 1969: 15-20).” Qədim köktürk dilində də iki variantlı v hərfi və səsi olmuşdur (Мелиоранский, 1900: XXXI-XXXII).
ی	y <i>dilortası, novlu, cingiltili</i>	Qədim köktürk dilindən ta indiyə qədər bütün türk dialektlərində işlənən y samiti sözün əvvəlində, ortasında və sonunda bütün saitlərlə yanaşı işlənir. Məsələn, <i>yaylaq</i> (ياللاق), <i>yapraq</i> (يپراق),

Cədvəl 1.

Abdullah Battalın transkripsiya məsələlərinə əsərində necə əməl etdiyini diqqətə çatdırmaq istərdik [Bax: Battal: 1997]. İbn Mühənnanın cingilti samitlə verdiklərini Battal karlaşdırmış, ə, x, q səslərini ümumiyyətlə verməmişdir. Tofiq Hacıyevin qeyd etdiyi kimi, hətta ifrata vararaq *k, q, g* səslərinin üçünü də *k* hərfi ilə ifadə etmişdir [Hacıyev: 2008, s.14]. Biz bura onun *k* kimi verdiyi *ğ* səsinə də əlavə edirik.

İbn Mühənnada	Abdulla Battalda	Tərcüməsi	
أَق، آق	ağ, aq	ak	ağ
جقاردى، چقاردى	ciqardı, çiqardı	çıkarmak	çıxarmaq
چقدى	çiqdı	çıkماک	çıxmaq
قَبْر، قَبْرُوز	qəbur, qopuz	kabur	qopuz
قَرى	qəri	karı	qoca qadın
قَرغا	qərğa	karga	qarğa
قاشىدى	qaşdı	kaşımak	qaşımmaq
اجىتى	acıtı	açımak	(acımmaq, turşumaq)
تمغالادى	təmğaladı	tamgalamak	damğalamaq
قیندى	qinəndi	kınanmak	qınanmaq
سانجىدى	sancdı	sançmak	sancmaq
امدى	əmdi	emmek	əmmək
ياشیل	yaşıl	yeşil	yaşıl
يىمياشیل	yəmyaşıl	yemyeşil	yamyaşıl
برک	bərk	berk	bərk
بن	bən	ben	mən
من	mən	men	mən
اود	od	ot (1. Ateş; 2. Bitki)	od
اوت	ot		ot

Cədvəl 2.

Abdulla Battal mənbə dilin vokalizmini araşdırmadan tərcümə işini həyata keçirmiş və Türkiyə türkcəsinə uyğunlaşdırmağa çalışmışdır. Belə bir yanaşma, təbii ki, doğru deyildir və elmi yanaşma hesab edilə bilməz.

İbn Mühənnanın lüğətində müşahidə olunan səs əvəzləmələri:

a > ə əvəzlənməsi: *qara > qəra* (قرا), *qarı* (قارى) > *qəri* (قرى), *səvmək* (سوماك) > *savmaq* (ساومق).

a > u əvəzlənməsi: *boğaz* (بُغْز) > *boğuz* (بُغْز), *armaq* (أرمق) > *urmaq* (اورمق) “vurmaq”.

b > v əvəzlənməsi: *bar* (بار) > *var* (وار), *ber-* (بير) > *ver-* (وير), *buldı* (بولدى) > *vuldı* (ولدى), *bulğay* (بولغاي) > *vulğay* (ولغاي) və s.

m > b əvəzlənməsi: *mən > bən*, *miş > biş*, *mun > bun* “ayıb”. Şirəliyev belə hesab edir ki, **b > m** hadisəsi, əsasən, qıpçaq tipli dillərə aiddir [Şirəliyev: 2008, s.77]. İbn Mühənnanın *m* səsinə Türkiyə türkcəsinə, *b* fonemini “bizim ölkə türkləri”nə aid etsə də, Azərbaycan türkcəsində indi də *m – b* dəyişməsinə rast gəlinir. Çobanzadənin fikrincə, bu xüsusiyyət Azərbaycan türkcəsinin türkmən və qıpçaq dili tiplərinin calaqlaşması prosesini keçirdiyini göstərir. Lakin buna baxmayaraq, Azərbaycan türk dili əsasən *b* variantını təmsil edən dillərdəndir

və İbn Mühənnanın *b* variantını “bizim ölkə türkləri”nə aid etməsi doğrudur [Çobanzadə: 2007, s.79].

c > ç əvəzlənməsi: *qılıç* (قَلِيح) > *qılıç* (قَلِيح), *qəmçi* (قَمْجِي) > *qəmci* (قَمْجِي) və s.

c > x əvəzlənməsi: *bacanaq* (باجناق) > *baxıyaq* (باخياق) və s.

c > ş əvəzlənməsi: *acmaq* (اجماق) > *aşmaq* (اشماق) “üzüqoylu yıxılmaq”, *acdı* (اچدی) > *aşdı* (اشدی) “açdı, sərdi” və s.

ç > ş əvəzlənməsi: *saçmaq* (صاچماق) > *saşmaq* (صاشماق) və s.

d > t əvəzlənməsi: *od* (اود) > *ot* (اوت), *öd* (اود) > *öt* (أوت), *dut* (دوت) > *tut* (توت) və s.

ə > e əvəzlənməsi: *ev* (ايو) > *əv* (أو) və s.

f > v əvəzlənməsi: *təfuq* (تفوق) > *tovuq* (توق) “toyuq” və s.

ğ > q əvəzlənməsi: *ağ* > *aq* (أغ, أق), *nə ğılır* (نا غلر) > *nə qılır* (نا قلور) “nə edir?”; *qısa* (قسا) > *qısqı* (قيسقا) > *qısqı* (قيسغا), *yəğıuq* (يغوق) > *yavıuq* (ياوق) və s.

i > u əvəzlənməsi: *quru* (قرو) > *quri* (قري), *atlu* (أطلو) > *atlı* (أطلى) və s.

k > g əvəzlənməsi: *gün* (گن) > *gətür!* (گتور), *görklük* (گوركلوك), *gəcəlİK* (گچليك), *gişi* (گيشی) “kişi”, *gəñ* (گنك) “gen” və s.

q > x əvəzlənməsi: *qorq* (قرق) > *qorx* (قرق), *ox* (اوق) > *oq* (اوخ), *toqli* (توقلى) > *toxli* (توخلى) “bir illik keçi balası” və s.

l > y əvəzlənməsi: *lengəc* (لنگج) > *yengəc* (ينگج) “xərçəng” və s.

r > z əvəzlənməsi: *orğaq* (اورغاق) > *özğaq* (اوزغاق), *əgri* (اگری) > *əgzi* (اگری), *armaq* (أرمق) > *azmaq* (أزمق) və s.

s > ş əvəzlənməsi: *qasıq* (قاسق) > *qaşıq* (قاشق) “qasıq”, *asağa* (اصغا) – *aşağa* (اشغا) və s.

s > z əvəzlənməsi: *yaramaz* (ياراماز) > *yaramas* (ياراماس), *kəlməz* (كلمز) > *kəlməs* (كلمس) və s.

v > w əvəzlənməsi: *av* (أف) < *ov*, *sevinc* (سونج) < *sevinc*, *çav* (چاپ) < *çav* “səs” və s.

y > t əvəzlənməsi: *yamaq* (ياماق) > *tamaq* (تاماق) və s.

İbn Mühənnanın lüğətindəki səs əvəzlənmələrinin daha geniş və dəqiq araşdırılmasına böyük ehtiyac vardır.

Səs düşümü: Əsərdə rast gəlinən sözlərin müasir dilimizdə səs düşümü hadisəsinə məruz qalması müşahidə olunur. Məsələn, *acuq* (أجق) “açıq” sözünün antonimi olan *bağlı* İbn Mühənnanın lüğətində *bəğluq* (بغلوق) [السيد جمال الدين ابن مهنا, 1934: s.154] şəklində verilir. Demək ki, tarixi inkişaf nəticəsində *bəğluq* → *bağlı* şəklində düşmüşdür. Yaxud XIII əsrdə yeni-yeni dilimizdə əmələ gəlməyə başlayan *y* səsinin düşümü hadisəsi: *yir* (بير) → *ir//ır* (اير) [السيد جمال الدين ابن مهنا, 1934: s.161] “melodiya, mahnı”; *yüzüm* (يوزوم) → *üzüm* (اوزوم) [السيد جمال الدين ابن مهنا, 1934: s.182].

ƏDƏBİYYAT

1. Caferoğlu Ahmet. Abu Hayyan, Kitâb al-İdrâk li-lisân al-Atrâk, İstanbul 1931, 353 say.
2. Çobanzadə Bəkir. Seçilmiş əsərləri. Beş cild. II cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, 368 səh.
3. Dəmirçizadə Əbdülzəl. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili. Elm Nəşriyyatı. Bakı, 1999, 140 səh.
4. Əzizov Elbrus. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası: Dialekt sisteminin təşəkkülü və inkişafı. Dərs vəsaiti. 2-ci nəşri. Bakı: “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2016, 348 s.
5. Hacıyev Tofiq. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə. Bakı, Elm, 2012, 476 səh.
6. Hacıyev Tofiq. Seyid Əhməd Cəmaləddin İbn Mühənnanın Hilyətül-insan və həlbətül-lisan. Bakı, “Kitab ələmi”, 2008. 160 səh.

7. Hüseynov A. Tala şivəsinin bəzi fonetik xüsusiyyətləri // APİ-nin elmi əsərləri, XIII c., 1960, səh.11-20.

8. İnce, Yılmaz. Tarihî Türk Lehçelerinde Ünsüzler. / Doktora Tezi. Elazığ – 2017, Sayfa: XXXV+409.

9. Qəhrəmanov Cahangir. İmadəddin Nəsimi. 3 cildlik. II cild. Əski əlifba ilə. Bakı, “Elm” nəşriyyatı. 1973, 646 səh.

10. Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk. Ramiz Əskərin tərcüməsi. Bakı, “Ozan”, 2006, I cild.s.106.

11. Мелиоранский П.М. Араб – филолог о турецком языке. Санкт-Петербург, 1900. 217 стр.

Khadija HEYDAROVA

DEFINITION OF THE SYSTEM OF CONSONANTS IN THE AZERBAIJANI LANGUAGE OF THE 13TH CENTURY, BASED ON THE DICTIONARY OF IBN MUHANNA

SUMMARY

The article presents the phonetic features of the consonant phonemes of the Azerbaijani style of the 13th century, based on the Istanbul manuscript of the Ibn Muhanna dictionary in the form of a table. It describes the spelling of 28 consonants in the dictionary of Ibn Muhanna, consonant phonemes and pronunciation features in the ancient Azerbaijani Turkic language, as well as the characteristics of phonemes in the mentioned dictionary. The article also critically examines the issues of transcription in translated books and is presented in the form of a table. The phonetic phenomena of sound substitution and sound transmission observed in the dictionary of Ibn Muhanna are also considered.

Key words: *Azerbaijani language of the 13th century, Ibn Muhanna's dictionary, Istanbul manuscript, consonant phonemes, consonant system.*

Хадиджа ГЕЙДАРОВА

ОПРЕДЕЛЕНИЕ СИСТЕМЫ СОГЛАСНЫХ В АЗЕРБАЙДЖАНКОМ ЯЗЫКЕ XIII ВЕКА НА ОСНОВЕ СЛОВАРЯ ИБН МУХАННЫ

РЕЗЮМЕ

В статье исследованы и представлены в виде таблицы фонетические особенности согласных фонем азербайджанского языка XIII в. на основе стамбульской рукописи словаря Ибн Муханны. Здесь описаны написания 28 согласных в словаре Ибн Муханны, согласные фонемы и особенности их произношения в древнеазербайджанском языке, характеристики фонем в упомянутом словаре. В статье также критически рассмотрены вопросы транскрипции в переводных книгах и представлены в виде таблицы. Привлечены к исследованию и такие фонетические явления, как чередование звуков и выпадение звука, наблюдаемые в словаре Ибн Муханны.

Ключевые слова: *азербайджанский язык XIII века, словарь Ибн Муханны, стамбульская копия, согласные фонемы, система согласных.*